

ग्रामीण भागातील दुग्ध व्यवसायाच्या समस्या व उपाय

प्रा.डॉ. अशोक शिंदे

विभागप्रमुख, अकॉउंटन्सी, यशवंतराव चव्हाण आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, इस्लामपूर.
अभ्यास मंडळ सदस्य (अकॉउंटन्सी) शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रामध्ये विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या भागात तसेच पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी संस्था व खाजगी संस्था यांच्यामार्फत संगठित क्षेत्राकडून एकूण १.२५ कोटी लिटर प्रतिदिन इतके दूध संकलीत केले जाते. अतंघटित क्षेत्राकडून साधारण १.२८ कोटी लिटर प्रति दिन असे एकूण २.५८ कोटी लिटर प्रतिदिन इतके दूध संकलीत होते, महाराष्ट्रात एकूण १४९२१ इतक्या प्राथमिक सहकारी संस्थामार्फत दूध संकलीत होते.

शेतीला पुरक म्हणून वर्षानुवर्षे दुग्ध व्यवसायाकडे पाहिले जाते. सध्या राज्यात ऊस उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे. ऊसाचा प्रतिटन भाव घटला आहे. सन २०१८ च्या अखेरीस राज्य सरकारने ऊसाला ३ हजार रुपयेच्या आसपास एफआरपी जाहीर केली. त्यापैकी एकरकमी एफआरपी न देता महाराष्ट्रातील अनेक सहकारी साखर कारखान्यांनी जानेवारी २०१९ मध्ये प्रतिटन ३ हजार नव्हे तर २ हजार ३०० रुपयेच्या आसपासच एफआरपीचा पहिला हप्ता देवून टाकल्याने शेतकरी वर्ग आणखी आर्थिक अडचणीत गेला. त्या पार्श्वभूमीवर ऊसाला, बागायती पिकांना पर्याय म्हणून दुग्ध व्यवसायाचे महत्त्व अधिक वाढत आहे. अर्थात या दूध धंद्यामध्येसुद्धा अनेक अडचणी येत आहेत. दुग्धत्या जनावरांच्या आरोग्यापासून ते दूधाचे संकलन, प्रक्रिया, दुग्धपुरक उत्पादने, प्रक्रियांवरचा वाढता खर्च, वाहतूक व वितरण याबाबत एकूणच खर्च वाढत असताना दुधाचा विक्रीचा भाव मात्र वाढलेला नसल्याने दूध संकलन करणाऱ्या प्राथमिक सहकारी दूध संस्था, तालुका स्तरावरील दूध संघ, जिल्हा तसेच राज्य पातळीवरील मोठ्या संघांपुढेदेखील विविध समस्या दिसत आहेत. त्यावर केंद्र सरकार, राज्य सरकारच्या माध्यमातून तसेच संबंधित संस्थांनीदेखील एकत्रित येवून मार्ग काढण्याची आवश्यकता आहे.

दुग्ध व्यवसायासमोरील समस्या-विश्लेषण :

महाराष्ट्रात सध्या दूधाचे वार्षिक उत्पादन १०४.०२ लाख मे.टन इतके आहे. दुग्धव्यवसाय हा प्रामुख्याने खोटा शेतकरी किंवा भूमीहिन शेतकरी करीत असतो एवढे असले तरी दूधाचे किंमतीचा हिशोब केल्यास एकूण जी.डी.पी. मध्ये दूधाची वाढ ही शेती व्यवसायातील इतर घटकांच्या वाढीपेक्षा जादा असून ती २८% एवढी आहे.त्यामुळे उस किंवा कांदा यासारख्या नगदी पिकांपेक्षा दूधाचे उत्पादन विशेषता लहान शेतक-यांना अत्यंत महत्वाची आहे. दुग्धव्यवसायामध्ये त्रिस्तरीय योजना असून गावपातळीवर सहकारी संस्था, जिल्हा पातळीवर संघ व राज्य पातळीवर महासंघ अशी व्यवस्था आहे. व दुग्धव्यवसायाला दूध महापूर योजनेमुळे बरेचशे स्थैर्य आलेले आहे. दूध खरेदी, प्रक्रिया व विक्री ही शेतक-यांच्या हातात नसल्यामुळे दूधाचे खरेदीचे दर काय असावे व विक्री दर काय असावे यावर नियंत्रण नाही.

सर्वत्र राष्ट्रीय दूध योजना सुरू करून दुग्ध उत्पादन किफायतशीर करणेचा प्रयत्न झाला. मात्र राज्य सरकारने दुग्ध व्यवसायाबाबत सकारात्मक भुमिका व दुग्ध व्यवसायवृद्धी कामी या शासनाने अभ्यासपूर्वक लक्ष देणे आवश्यक वाटत आहे. महाराष्ट्र राज्य दूध उत्पादक कृती समितीच्या म्हणण्यानुसार शासनाच्या चुकीच्या भुमिका व निर्णयांमुळे महाराष्ट्रातील दुग्ध व्यवसायाला उतरती कळा लागलेली आहे. अर्थात केवळ शासनाला दोषी न धरता प्राथमिक सहकारी दूध संस्था, तालुका व जिल्हा दूध संघ या सर्वांच्या स्तरावर देखील दूध संकलन, प्रक्रिया व वितरण या यंत्रणेतील दोष दूर करण्याची आवश्यकता आहे. दुग्ध व्यवसाय हा गहू, ज्वारी व ऊस या तीन पिकांची एकत्रित वार्षिक उलाढालीपेक्षा जास्तीत वार्षिक उलाढाल असणारा

व्यवसाय आहे. शासनाने सध्या शेतकऱ्यांना कोणत्याही शेतीमालास हमी भाव दिलेला नाही फक्त दूधासच हमी भाव दिलेला आहे.

अलिकडे वाढत्या महागाईने जनावरांना लागणारा चारा, पशुखाद्य व देखभालीवरील खर्चात भरमसाठ वाढ झाली आहे. शासनाकडून दूधास मिळणारा हमीभाव कमी पडत आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गादेखील दूध दराबाबत समाधानी दिसत नाही. त्याचबरोबर दूध धंद्यामध्ये गैरप्रवृत्ती वाढीस लागल्या आहेत. दूध धंद्यातील विविध स्तरावर अनेक गैरप्रकारांमुळे आर्थिकदृष्ट्या अनेक दूध संघ, दूध संस्था अडचणीत आलेल्या आहेत.

अलिकडे महाराष्ट्रामध्ये अतिरिक्त दूधाची समस्या निर्माण झाली आहे. दूध पावडरीला मार्केटमध्ये दर नाही. परिणामी दूध उत्पादकांना खाजगी दूध संघ कमी दर देवू लागलेले आहेत. सध्या महाराष्ट्रामध्ये प्र. दिन ५०.०० लाख.लि. दूध अतिरिक्त होवू लागलेले आहे. तर दूध भूकटीला मार्केटमध्ये अपेक्षित दर नसलेने महाराष्ट्रामध्ये ४३००० मे. टन इतकी दूध पावडर तर देशामध्ये १.९८ लाख मे. टन दूध पावडर चा साठा शिल्लक आहे. याचा मोठा फटका दुग्धव्यवसायाला बसल्याने शेतकऱ्यांच्या त्रिकडीचा असणारा हा दूध धंदा आणखी अडचणीत गेला तर आश्चर्य वाटायला नको.

प्लॉस्टिक बंदी-

प्लॉस्टिकबंदीच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने दि.२३ मार्च २०१८ पासून अध्यादेश काढून राज्यात पॉलिथीन व प्लॉस्टिक वितरण व उत्पादनावर बंदी घातलेली आहे. मात्र दूध व दुग्धपदार्थ वितरण कामी लागणा-या पॉलिथीन बॅग प्लॉस्टिक कप व इतर यास पर्यायी व्यवस्था न करताच संस्थेवर तसेच संचावर कायदेशीर दंडात्मक कारवाई करणेची तरतूद केलेली आहे. शासनाची यासंदर्भातील कार्यवाही ही दुग्ध व्यवसायाच्या दृष्टीने मारक आहे त्यामुळे यास शासनाने पर्यायी मार्ग काढणे आवश्यक आहे.

इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटेचा प्रश्न :

राज्य शासनाचे ऊस व दूध उत्पादक शेतकऱ्यांबाबत अनेक निर्णय चांगले आहेत. अर्थात काही निर्णयांचा फटका दूध धंद्यालाही बसत आहे. डिजिटल इंडियाचा

पुरस्कार करणारे महाराष्ट्र शासनाचे वैधमापन शास्त्र विभागाकडून इलेक्ट्रॉनिक्स वजनकाटे बंद करून पूर्वीप्रमाणे मापांचा वापर करून दूध स्विकृती करणेबाबत संचाना तसेच प्राथमिक दूध संस्थाना नोटिसा दिलेल्या आहेत. तसेच सदर नोटिशीचे अंमलबजावणी न केलेस महाराष्ट्र वैधमापन शास्त्र नियम २०११ अन्वये कारवाई करण्यात येईल असा इशारा दिला आहे. वास्तविक पाहता मापाने दूध घेणे हे दूध उत्पादकांचे तोट्यांचे तसेच आर्थिक नुकसानीचे आहे. सध्या एका उत्पादकाकडे १० लिटर पासून ५०० लिटर पर्यंत दूधाचे उत्पादन आहे त्यांचे दृष्टीने मापाने दूध घेणे अडचणीचे व आर्थिक नुकसानीचे ठरणार आहे.

विविध राज्यांमध्ये दूध उत्पादकांना अनुदान :

सध्या देशातील विविध राज्यांमधून दूध व्यवसायाला चालना देणेसाठी त्या त्या राज्यांनी उत्पादकांना पुढीलप्रमाणे अनुदान दिलेले आहे.

१. कर्नाटक राज्य : कर्नाटक राज्यामध्ये कर्नाटक शासनाने दूध उत्पादकांना प्र.लि. ५ इतके अनुदान हे सहकारी दूध संस्थेमार्फत सहकारी संचास दूध पुरवठा करणाऱ्या उत्पादकाचे थेट खातेवर दिले जात आहे तर दूध ग्राहकांना प्र.लि. ४.०० अनुदान दिले जात आहे. त्यामुळे मार्केटमध्ये त्यांचे नंदिनी ब्रँडची पॅकिंग दूधाची विक्री किंमत इतर ब्रँडची किंमत कमी असल्याने महाराष्ट्रातील इतर ब्रँडची विक्री कमी होवू लागलेली आहे. तसेच कर्नाटक शासनाने क्षीरा भाग्य योजनेअंतर्गत अंगणवाडी व १ली ते १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना मोफत दूध पावडर देणेत येते.

२. गोवा राज्य : गोवा राज्यामध्ये गोवा शासनाने दूध उत्पादकांना प्र.लि. ६ ते ८ रु इतके अनुदान हे थेट दूध उत्पादकाचे खातेवर दिले जात आहे. तसेच दूध उत्पादक शेतक-यांना गाय खरेदीकरीता ५०% अनुदान देणेत येते. त्याचबरोबर डेअरी साहीत्य खरेदीवर ७५% अनुदान, अनुसुचीत जाती जमातीसाठी दुग्ध व्यवसायासाठी भरीव अनुदान दिले जाते.

३. तेलंगणा राज्य : तेलंगणा राज्यामध्ये तेलंगणा शासनाने दूध उत्पादकांना प्र.लि. ४ इतके अनुदान हे सहकारी दूध संस्थेमार्फत सहकारी संचास दूध पुरवठा करणा-या उत्पादकाचे थेट खातेवर दिली जात आहे.

४. पश्चिम बंगाल राज्य : पश्चिम बंगाल राज्यामध्ये पश्चिम बंगाल शासनाने दूध उत्पादकांना प्र.लि. २ रु इतके अनुदान सहकारी दूध संस्थेमार्फत सहकारी संघास दूध पुरवठा करणा-या उत्पादकाचे थेट खातेवर देणेचा निर्णय घेतलेला आहे,

५. हरियाणा राज्य : हरियाणा राज्यामध्ये हरियाणा शासनाने दूध उत्पादकांना प्र.लि. ५ रु इतके अनुदान तर हरियाणा मिल्क फेडरेशनचे त्यामध्ये प्र.लि. १.५० इतके अनुदान असे एकुण प्र.लि. ६.५० अनुदान हे एप्रिल ते सप्टेबर २०१८ या कालावधी मध्ये पुरविलेल्या दूधास थेट दूध उत्पादकांना दिलेले आहे.

६. मध्यप्रदेश राज्य : मध्यप्रदेश राज्यामध्ये शासनाच्या शाळा / अंगणवाडी मधील मुलांना शालेय पोषण आहारांतर्गत मोफत दूध दिले जाते.

७. तामिळनाडू राज्य : तामिळनाडू राज्यामध्ये तामिळनाडू सहकारी दूध संघाशी विचार विचाविनीमय करून दर वर्षी शासनाचे पशुसंवर्धन विभागामार्फत ५०००० गावी खरेदी करिता अनुदान देणेत येते. शासनामार्फत शेतकऱ्यांना दरवर्षी ३०० मे. टना पर्यंत प्र.कि. २५.०० या अनुदानित दराने मिनरल मिक्चर पुरविलेले येते.

अपेक्षित उपाय योजना :

१. कर्नाटक शासनाप्रमाणे महाराष्ट्रातील दूध उत्पादकांना ही प्र. लि. ६.०० रु. थेट त्यांचे खातेवर अनुदान देणेत यावे. सध्या महाराष्ट्रामध्ये सहकारी संघांचे ४० लाख लिटर. खाजगी डेअ-यांचे ६० लाख लिटर तर शासकीय डेअरीचे १.०० लाख लिटर दूध

प्रतिदिन संकलित होते. यापैकी सहकारी दूध संघास दूध पुरवठा करणा-या दूध उत्पादकांना महाराष्ट्र शासनाने तातुरत्या स्वरूपात प्र. लि. ६.०० रु. प्रमाणे अनुदान दिलेस प्र दिन २.४० कोटी रु दिले तर महाराष्ट्रातील दुग्धव्यवसायास थोडाफार हातभार लागेल.

२. शालेय पोषण आहारामध्ये दूधाचा तसेच दूध भूकटीचा समावेश करून सहकारी दूध संघांना वाटप करणेस प्राधान्य द्यावे. महाराष्ट्रातील दूध पावडरचा शिल्लक साठा हा विद्यार्थ्यांना प्रति विद्यार्थी २०० ग्रॅम दूध पावडर देणेत यावी.

३. ग्रामीण भागामध्ये अंगणवाडीमार्फत गरोदर मातांना भविष्यात सदृढ पीढीची निर्मिती होणेकामी प्रत्येक मातेस २०० मिलि दूध व ५० ग्रॅम तूप देणेत यावे जेणेकरून कुपोषित बालक जन्मास येणार नाही.

४. सध्या महाराष्ट्रामध्ये दूध पावडरचा साठा जास्ती असलेने सहकारी संघांना खेळते भांडवल देणेत यावे.

५. सहकारी दूध संघांना दूध पावडरला प्रति दूधास दूध पावडर तयार करणेकामी रु. ५.०० इतके अनुदान देणेत यावे.

=====
संदर्भ: १. महाराष्ट्र राज्य दूध उत्पादक कृती समिती अहवाल, निवेदन.

२. राज्य सरकारचे दूध धंद्याबाबत अध्यादेश.

३. राजारामबापू पाटील सहकारी दूध संघाचे २०१५-१६, २०१६-१७ चे अहवाल.

४. इंटरनेट.